

УДК 811.161.2.:821.2.-3.09 І.ФРАНКО

НАУКОВИЙ ДИСКУРС ІВАНА ФРАНКА: ПРОБЛЕМА ДІАЛОГІЧНОСТІ (до 150-річчя від дня народження письменника)

Космеда Т.А.

Актуальність. Діалогічність – атрибут і умова життєдіяльності мови. Це проблема, яку сьогодні активно досліджують і філологи, і журналісти, і психологи, і педагоги, адже у XXI сторіччі ефективна комунікація відіграє особливо важливу роль для розвитку суспільства, економіки, науки тощо.

Іван Франко не лише талановитий прозаїк, поет, публіцист, науковець, педагог, але й знавець людської психології, блискучий оратор, людина з високим рівнем мовної та комунікативної компетенції, тому природно, що він приділяв певну увагу і категорії діалогічності. Діалогічність у Франка репрезентується передусім в аспекті проблем інтертекстуальності, теорії міжкультурної комунікації, частково цю категорію письменник досліджував і в контексті загальної теорії комунікації. Цілком логічно, що промови І. Франка мають, як прийнято, діалогічний характер. Отже, метою цієї розвідки є проблема відображення категорії діалогічності передусім у науковому дискурсі Івана Франка.

Постановка проблеми. Проблему діалогічності досліджували такі науковці, як М. Бахтін, М. Кожина, Н. Арутюнова, Г. Винокур та інші.

Сьогодні найпоширенішою у мовознавстві є думка про те, що будь-який текст, навіть той, який «ззовні» є монологічним, деякою мірою діалогізується, оскільки має установку на активне сприйняття його адресатом. Як справедливо зазначав М.Бахтін, „усе життя мови у будь-якій галузі її використання пронизано наскрізь діалогічністю” [1, с.33]. Діалогічність виражається у врахуванні власного „я”, що якраз відтворюється у внутрішньому мовленні, автокомунікації, власних роздумах, тому більшість учених вважає, що відмежовувати монолог від діалогу практично неможливо. На думку М. Бахтіна, діалогічні відносини у мовленні – це, власне, зміна „сміслових позицій”, а смислова позиція, як вважає М. Бахтін, це вираження життєвої позиції, погляду, певне розуміння факту чи явища. „Подія життя тексту, тобто його справжня сутність, завжди розігрується на межі двох свідомостей, двох суб’єктів” [2, с.303]. Такий підхід пояснює сутність внутрішнього діалогу, у якому взаємодіють різні смислові позиції, але вже не різних суб’єктів (як у двобічному мовленні), а одного й того самого суб’єкта (з урахуванням другого „я”). Услід за М. Бахтіним, висновок про діалогічність мовлення робить М. Кожина, зазначаючи, що „мовне спілкування в принципі діалогічне, що більше, діалогічність – це форма існування мови в мовленні” [4, с.11].

Доведено, що наше мислення є діалогічним та соціальним за своєю природою, що відображається у всіх формах спілкування.

Принципову діалогічність творчого наукового мислення експериментально довів Г. Кучинський [5]. Науковці слушно вважають, що акт думки є актом або заперечення, або згоди, а ці акти обов'язково потребують ще однієї особи.

Як зазначає Л. Дускаєва, „діалогічність – невід'ємна властивість творчого наукового мислення (як внутрішній діалог зі своїм „я” чи явний – зі своїм опонентом), вона допомагає краще зрозуміти істину й перевірити хід розв'язання проблеми, а врешті – переконливіше довести її іншим. Діалогічність полягає в установці на комунікацію в пізнавально-мовленнєвій ситуації” [3, с.47]. У чому ж виявляється діалогічність наукового мовлення?

Науковці виділяють такі параметри:

- самоконтроль, коригування;
- зв'язки у вигляді питань-відповідей;
- оцінка смислових позицій попередників та сучасників;
- скерованість мовлення на конкретного адресата, навіть врахування у мовленні деяких реакцій цього адресата;
- взаємодія смислових позицій комунікантів (і навіть одного суб'єкта).

Способами (формами) вираження діалогічності, на думку вчених, є:

1. „розмова” з іншими особами, тими, кого згадують у промові, ідейними (теоретичними) супротивниками чи однодумцями;

2. зіставлення (чи зіптовхнення) двох чи більше різних поглядів, які зазвичай у процесі аналізу оцінює автор;

3. „розмова” з адресатом, запрошення його до співроздумів, прагнення заволодіти його увагою стосовно змісту інформації;

4. „розмова” зі своїм другим „я”, не двійником, а об'єктивованим „я”.

У промові І. Франка „Шевченко – ляхам”, що є зразком власне наукового мовлення, а на це вказує сам І. Франко (порівн.: „Вірний правду історичної перспективи, я хочу зовсім холодно, сухо, як то кажуть, науково розібрати (курсив наш. – Т. К.) Шевченків вірш, зовсім без огляду на теперішні польсько-руські диференції. Письмо святе велить шукати правди і обіцяє, що правда освободить нас. Шукаймо ж правди без огляду на те, чи вона моментально приємна нам, чи ні” [8, с.173-174]), маємо відображення, зокрема, перших двох форм, порівн.: „Скільки перемін та духовних течій пережили ми за тих 43 роки, скільки різних поглядів висловлювано в тім часі про Шевченка, про вартість його творів для потомства! Від ентузіастичних славословій, від признання Шевченка нашим пророком і месією аж до пристрасно сердитого вислову Куліша про його п'яну Музу та антикультурне гайдамацтво і до холоднішого та не менше рішучого вислову Драгоманова, що з ідейного погляду для нас, себто для чільної верстви українського народу, Шевченко – ein überwundener Standpunkt. А проте можемо сказати сміло, що Шевченкове слово не стратило досі своєї чародійської сили, що його думи не уронили нічого зі свого панування над нашими серцями, а його геній, не притемнений пізнішим розвитком нашої літератури, ясніє в повнім блиску, сам для себе і зворотна точка в історії нашого письменства, і ціла одна її епоха. Навпаки, чим ближче придивляємося йому, чим чіткіше вслухуємося в кожне його слово, тим більше краси, і сили, і глибини знаходимо в ньому під

прикривкою його незвичайної простоти і натуральності (курсив наш. – Т. К.)” [8, с.173-174]. У цьому випадку репліку-стимул передає непряме мовлення, репліку-реакцію – думка автора. Його незгода з деякими поглядами (використання заперечної частки, протиставного сполучника, прийменників, що мають антонімічне значення, яке підешлюють частки, вставні слова, повторювальні сполучні слова) і, навпаки, підтримка інших, порівн. також: „Питання і справи, порушені ним, закляті форми віщого слова, це не перестали ворушити пристрастей та збуджувати ілюзій. Оптим-то противники й прихильники однаково з жахом оминають такі вислови нашого Кобзаря: одні, щоб не ворушити болючого місця і не договорюватися до лютості; другі, щоб не знайти в них чогось такого, де б довелось справді признати рацію противникові з ущербом для честі, а може, лише для непомилності дорогого національного поета” [8, с.173].

Іван Франко веде діалог з науковцями, він трактує конкретні концепції, деякі думки, ідеї, для вираження цього використовує власні назви, відповідну лексику (*точка зору, думка, ідея* тощо), для введення чужого мовлення традиційно використовує цитацію або непряме мовлення.

Поширена форма вираження діалогічності – це залучення слухача до співмислення, активізація його уваги завдяки риторичним питанням, звертанням, імперативній тональності.

Діалог може бути і своєрідним самоаналізом, експліцитно вираженою самоперевіркою за допомогою ланцюжка питальних речень, що вводяться особовою конструкцією: „Нас цікавить...”, „Ми долучаємося...”, „Найбільш вражає...” тощо.

Ця форма пов’язана з роздумами як типом мовлення, її реалізують передусім у наукових текстах. Як вважають дослідники, науковий текст з огляду на діалогічність можна розглядати як двошарову або багатшарову смислову структуру. Саме такими є тексти наукових доповідей І. Франка, зокрема „Шевченко – ляхам”.

Прикладами існування третьої форми діалогічності є такі контексти: „Та я думаю, що для нас, виплеканих і викоханих Шевченковою піснюю, у яких Шевченкове слово нерозривно зіллялося з усім найкращим і найвищим, що дає нам новочасна наука і новочасна культура, – що для нас давно настала супроти Шевченка ота історична перспектива. Ми можемо спокійно слідити за кожним розмахом його орлиного крила, можемо розбирати критично його погляди і не потребуємо жажатися ущербу для його честі й для нашої національної гордості, коли нам доведеться признати якийсь його погляд хибним або думку якусь неясною. Ми знаємо, що *наш* поет був чоловік, значить – міг і мусив помилитися (курсив у цитаті наш. – Т. К.)” [8, с.173]. З цього фрагменту промови видно, що письменник ототожнює себе з тими, хто знає, любить і поважає Т. Шевченка. Іван Франко визначає адресата своєї промови, зазначаючи, що його оцінка буде справедливою, критичною, відповідатиме істині, матиме науковий характер, де треба виділяти і позитивне, і негативне чи суперечливе, де треба керуватися логікою та правдивими знаннями. Звертаючись до свого адресата, І. Франко просить „кілька хвиль терпеливості та духовного співробітництва” [8, с.173], як зазначалося, визначаючи об’єкт свого наукового розмірковування – поезію „Ляхам”, зокрема особливостей віддзеркалення в ній теми польсько-українських стосунків, автор промови наголошує на складності цієї теми, на її значущості, неоднозначності підходів, називаючи питання

польсько-українських стосунків „лекучим” („... щоб ми разом придивилися невеличкій поезійці Шевченка „Ляхам”...” [8, с.173]).

Іван Франко наголошує, що в поезії „Ляхам” Т. Шевченко висловлює особисту думку щодо українсько-польських стосунків, сподіваючись, що його адресат добре обізнаний з творчістю Кобзаря („більшість присутніх тут тямить його”).

Він також зазначав, що промова, яку ми розглядаємо, має наукове підґрунтя, а тому в ній автор активно використовує терміни („А кінчиться вірш зворотом до *адресата* (курсив наш. – Т. К.)” [8, с.175], „...маємо тут у поетичній прикрасі звісну *Гегелівську триаду*: *теза* – первісний згідний і свобідний стан ляхів з козаками, *антитеза* – закаламучення сього стану ксьондзами і *синтеза* – поворот до первісного стану згоди вже в ім’я вищої ідеї, в ім’я Христове (курсив у цитаті наш. – Т. К.)” [8, с.175], „наш поет не був фантастом, не любив обертатися у пустому просторі і заселювати його фантомами; його фантазія потребувала реального *грунту*, а *того реального ґрунту не давали йому романтичні концепції Залеського* (курсив наш. – Т. К.)” [8, с.178], „Ані політичне насильство, ані релігійна та конфесійна *нетолерація*, ані колонізація, ані добровільна та невольна *асиміляція* вищих верств, ані ніякі *макіавелльські штуки новочасної виборчої та денаціоналізаційної техніки* тут не допоможуть нічого (курсив у цитаті наш. – Т. К.)” [8, с.180] тощо), розраховуючи, що його адресат їх сприймає.

Діалогічність промови І. Франка виражається й у „розмові” зі своїм другим „я”, яке є прозорливим, передбачливим, глибоко обізнаним з тими питаннями, що розглядаються. Франкове „я” сумнівається, подає версії, припущення: „Чи Шевченко, пишучи сей вірш, був несвідомо під впливом Гегелевої філософії, про яку, без сумніву, мусив наслухатися не раз диспутів російських інтелігентів, сього ми не знаємо. Та далеко правдоподібніше така схема польсько-українських відносин зложилася в його голові під впливом диспутів з поляками, спеціально з Залеським. Се не значить, щоб Шевченко перед тим не мав вироблених деяких поглядів на ті відносини, навпаки, вони були у нього і висловлювалися іноді дуже різко” [8, с.175]: „Та настільки ж та іділія має під собою дійсний, фактичний ґрунт? Ану, стільки ж, як і погляд Руссо про первісну іділію людського роду в стані природи, т. є. аніякіснького. Неправда, що поляни над Дніпром і над Віслою, колись у доісторичних часах, були одно плем’я з одною культурою, бо археологічні досліди виявили нам, що над Дніпром і над Віслою були різні культури, а поляни одні й другі мали щонайбільше випадково однакову назву, але належали, можливо, навіть до різних рас, не то до різних племен. Неправда, буцімто колись, чи в X, чи в XII, чи в XV, чи в XVII віці, ляхи жили з українцями в примірній згоді й іділічній єдності; навпаки, обопільні війни – се найвиразніша, безперервна традиція їх обопільних відносин. Неправда, буцімто аж ксьондзи чи єзуїти, чи інші внесли розлад між козаків і ляхів, бо ж унії ще зовсім не чуть було, коли на львівським ринку покотилася козацька голова Івана Підкови, і не против унії піднімався Косинський та не в обороні унії православний гетьман Острозький велів косити голови козачі; не против унії піднімався й Наливайко і не задля релігійних мотивів його мучено й стяго у Варшаві” [8, с.177]. Як видно, І. Франко ставить запитання, на які пробує відповідати, сумніваючись, роблячи прогнози, заперечуючи певні думки, на що вказують використані вставні слова, питальні частки, модальні повторювальні частки, які виражають сумнів, заперечні частки, розділові сполучники, повтори, риторичні

питання; типово побудовані речення, складні речення з тісним смисловим зв'язком простих речень, відокремлених крапкою з комою.

Наведемо ще один приклад діалогу автора із самим собою: „І знову нема сумніву, що коли між Шевченком і Броніславом Залеським були розмови про сю тему, то лях, більш очитаний у книгах і напоений поезією свого стрийка, мусив показувати Шевченкові ті, власне, часи як теми для поетичного звеличання. Правда, поетичний талант у Шевченка був зовсім іншого роду, як у Залеського...” [8, с.178].

Діалогічність виявляється, безумовно, не тільки в наукових текстах Івана Франка. Вона присутня, наприклад, й у промові Івана Франка на його 25-літньому ювілеї, де автор конкретизує адресата, вказуючи, що його промова скерована і до молоді, і до друзів та однодумців („товаришів праці та переконань”), тих, хто промовляв на ювілеї („бесідників”), а також до недоброзичливців, тих, хто не поділяє його поглядів, але веде з ним чесну полеміку, до гідних супротивників. Порівн.: „Першим моїм словом нехай буде щира подяка всім тим, що устроїли отсе нинішнє свято. Поперед усього подяка молодезі, що не щадила на се трудів і заходів; подяка всім тим, що явилися тут нині; подяка товаришам праці і переконань; щира подяка бесідникам, що промовляли з сього місця. Подяка вкінці й моїм противникам. За двадцять п'ять літ моєї праці доля ніколи не скупшла мені їх; вони підготували мене наперед, не дали мені застоюватися на одному місці. Я розумію дуже добре вагу боротьби в розвої і вдячний своїм противникам і щиро поважаю тих, що борються зі мною чесним оружжям” [7, с.308]. З тексту промови видно, що І. Франко поважає своїх адресатів – „велику і світлу громаду”, „шановну громаду”, а супротивника ніколи не вважав „занадто малим”. У монолозі І. Франка спостерігаємо діалог із супротивниками: „Мені закидували, що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до іншого. Се було власне впливом мого бажання – бути чоловіком, освіченим чоловіком, не лишитися чужим у жаднім таким питанні, що складається на зміст людського життя. А пізнавши що-небудь, я бажав і всіх сил докладав довести й інших до того, щоб зацікавилися тим і розуміли се. Дехто звиняв мене тим, що важкі обставини життя, конечність заробітку спонукувала мене кидатися на різні поля. Але мені здається, що тут більше причинилася моя вдача, те гаряче бажання – обняти цілий круг людських інтересів” [7, с.309], діалог зі своїм „я”, порівн.: „Певна річ, у моїй діяльності було чимало помилки, але хто ж, роблячи якесь діло, не помшлявся? Та нині я можу дивитися на ті помилки спокійно, бо знаю, що або мені самому, або іншим вони служили осторогою і наукою...” [7, с.310].

У промові на банкеті під час ювілейного свята також спостерігаємо діалог у монолозі, діалог з „громадою”. Іван Франко обрав цікаву форму виступу, яку сам назвав відповіддю на компліменти: „дістаються мені від громади комплімент за се, чого в мене нема...” [6, с.310], „...нехай і громада почує компліменти і від мене!” [6, с.311]. Але компліменти громаді висловлюються з іронією: „У нас було і є замало людей і до найпростішої роботи. Се одна хиба громади. Друга: у нас уже така вдача, що любимо – уживши прикладу з війська – свого *Flugelmann*'a – вічно штуркати, аби схибив з дороги і не йшов рівно з другим. Я дізнавав пього штуркання безнастанно від своїх і чужих. Отсе поштуркування і вишкання другого не дозволяє нам іти рівним рядом. Якби з мого досвіду я мав подаги громаді яку науку, то вона була би така, як у війську: *Richtung halten!* (Рівний ряд!)” [6, с. 311].

Закінчує свій виступ Іван Франко з гіркою досадою, виражаючи свої емоції і звертаючись передусім, як здається, до своїх недоброзичливців, яких, очевидно, вистачало: „За 25 літ роботи досвід навчив мене філософічного спокою – і саме того мені і завидують. Звісно, краще було би мати інший досвід. Отсе мої слова правди для громади!” [6, с. 311].

Отже, промова на банкеті під час ювілейного свята 1898 р. відрізняється від промови на 25-літньому ювілеї передусім тональністю меншої урочистості та легкого смутку.

Висновок. Проаналізувавши кілька промов І. Франка з огляду на специфіку їх діалогічності та констатувавши, що він добре розрізняв своїх адресатів та ситуації спілкування, можна зробити висновок, що Франко був блискучим промовцем, а питання щодо внеску Івана Франка у розробку теорії адресатності, діалогічності ще слід досліджувати.

Список літератури

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979.
2. Бахтин М.М. Автор и герой. – М., 2000.
3. Дускаева Л.Р. Функционально-стилистическая категория диалогичности в газетно-публицистических текстах // Публицистика и информация в современном обществе. – М., 2000.
4. Кожина М.Н. О диалогичности письменной научной речи. – Пермь, 1986.
5. Кучинский Г. М. Мышление и диалог. – Минск, 1983.
6. Франко І. Промова на банкеті під час ювілейного свята 1898 р. // Франко Іван: Зібрання творів: У п'ятдесяти томах. – Київ, 1976-1986. – Т.31.
7. Франко І. Промова на 25-ти літньому ювілеї // Франко Іван: Зібрання творів: У п'ятдесяти томах. – Київ, 1976-1986. – Т.31.
8. Франко І. Шевченко – ляхам. Промова на вечорницях у 43 роковини смерті Шевченка у Львові дня 15 марта 1904. // Франко Іван: Зібрання творів: У п'ятдесяти томах. – Київ, 1976-1986. – Т.35.

Поступила до редакції 19.08.2006 р.